

“TAJRIBALAR” ASARINING YOZILISHI VA UNDAGI FALSAFIY G‘OYALAR

Asror Muhamedov

Alfraganus universiteti, dotsent

<https://orcid.org/0009-0007-9499-5828>

Email: asormukhamedov24@gmail.com

ANNOTATSIYA

Michel Eyquem de Montaigne XVI-asr mutafakkiri va faylasufi. Mishel de Montenning 1580-yildan 1588-yilgacha nashr etilgan asari. Bu Evropaga uzoq safaridan qaytgan ellik yoshli odamning hayot tajribalari asosida yozgan kechinmalaridir. U o‘zini yaxshi yashaganligini tekshirishga intilib, o‘zini tahlil qilish bilan shug‘ullanadi: o‘z-o‘zini tahlil qilish “namoyish qilish” uchun emas, balki “tushunishdan zavq olish” uchun tasodifiy ravishda amalga oshiriladi va bu asta-sekin oshkor bo‘ladi unga o‘zining tabiatidagi ziddiyatlar. Tez orada unga ustozlari yoki o‘qishlari tomonidan o‘rgatilgan axloqiy ko‘rsatmalarning, u o‘tgan barcha mamlakatlarning urf-odatlarining teng darajada chuqur ziddiyatlari hissi qo‘shiladi. Shuning uchun u o‘zining mashhur shiori bilan tuzilgan shubha bilan yakunlanadi: Que sais-je? (Men nimani bilaman?) Uni odamga nisbatan har qanday ishonchsizlikka olib borishdan yiroq, bu shubha munosabati umuminsoniy xayrixohlikka va bizning zaif tomonlarimizni tushunishga asoslangan yashash san’atidir. Gumanist sifatida u hamma narsaga qiziqadi, dunyoni tushunishga va o‘zini anglashga harakat qiladi.

Kalit so‘zlar: Mishel de Montenning, “Tajribalar”, davlat, falsafa, jamiyat, adolat, bolalar tarbiyasi.

ABSTRACT

Michel Eyquem de Montaigne was a 16th century thinker and philosopher. Work by Michel de Montaigne, published between 1580 and 1588. These are impressions written by a fifty-year-old man who returned from a long trip to Europe, based on his life experiences. He engages in introspection, trying to check whether he has lived well: introspection is carried out casually, not for “show off”, but for the “pleasure of understanding”, and gradually it is revealed that this is its nature. He is soon joined by a sense of equally profound contradictions between the moral precepts he was taught or taught, and the customs of all the countries through which he passed. Thus, everything ends in intrigue, framed by his famous motto: Que sais-je? (What do I know?) This

attitude of skepticism does not lead him to any distrust of man, it is an art of living based on universal goodwill and understanding of our weaknesses. As a humanist, he is interested in everything, tries to understand the world and realize himself.

Keywords: Michel de Montaigne, “Experiences”, state, philosophy, society, justice, raising children.

KIRISH

“Tajribalar” deb nomlangan asarida ko‘pincha bahsli bo‘lgan turli mavzular bilan shug‘ullangan. Monten esselar “Bolalar tarbiyasi to‘g‘risida”gi matn qismi “Sevimli fazilatlar” bobiga tegishli bo‘lib, bu Montening asosiy asari “Les Essais”dan parcha. Monten zamonaviy ta‘lim olgan, bakalavr, magistratura vakili bo‘lib, Bordoning ikki marotaba meri etib saylanadi. Bu Italiyadagi urushlar tufayli Fransiyaga yetib kelgan Uyg‘onish asrining XVI asrining bir qismidir. Uyg‘onish davrining asosiy harakatlaridan biri insonparvarlik, insonni fikr markaziga qo‘yadigan harakatdir. “Bolalar tarbiyasi to‘g‘risida”gi bo‘limida Monten so‘zlariga ko‘ra, odob-axloq fani kabi o‘qishni o‘rgatganidek bolaga erta yoshdan o‘rgatilishi kerak. O‘z asarida shunday deydi: “Marhum otam farzandi uchun eng nafis ta‘limni qidirgan edilar”.

Bola yoshidan, hali yosh Monten otasining ko‘mak fikrlariga ko‘ra o‘zining ilk maktab ta‘limini lotin tilini chuqur o‘rganishdan boshlab shunday yozib qoldirgan. ...men lotin tilini mening ustozim uni menga o‘rgatganidek butunlay o‘zlashtirib olgan edim. (Parchaning to‘liq matni I, 26, 83 sahifada) Umuman olganda, ushbu dars jarayoni paytida fanga harflar singari odob-axloq qoidalari, ham Montenga cheksiz, cheklanmagan iroda bilan ilm va burchni tatib ko‘rish o‘rgatib borilganini asar parchasida yozib qoldirgan. Asarda Monten pedagogi bizga maktabgacha yoshdagi bolalikning o‘rni va ta‘lim olishda erkinlik va iroda omillari to‘g‘risida ma‘lumot beradi. Birinchi madaniy odatlar, o‘qish odatlari boshqalar singari ildiz otadi va ular erkin o‘rganiladigan darajada bolaning shaxsiy xususiyatiga aylanadi. Erta bolalik chog‘idan birinchi qadamlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib butun umr hayotning qolgan qismida inson o‘sha singigan tarbiyasidan, bilimlari unga qo‘l kelib yashaydi. Keyinchlik tarbiyasiga zid ishlar va fikrlarga qo‘shilmaslikka o‘zida bilim bor bo‘ladi. Ushbu g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z haqiqatini yo‘qotmagan. Bola vaqtidan ideal intellektual kitobxonni shakllantirish zaruriyati kitobga bo‘lgan munosabatni shakllantirishdagi asosiy bosqich ekanligini ta‘kidlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Hozirgi kun pedagogikasiga ko‘ra bu jarayonni bolalar bog‘chasi egallaydi va u maktabning ilk ildizlarini otishga harakat

qiladi. Farzand ta'limga bag'ishlangan ushbu bobda Montening pedagogik g'oyalarining mohiyatini o'z ichiga olingan. Inson chegaralaridan xabardor bo'lish bilan birga, Monten ideal ta'limni taqdim etib, ushbu parchada shaxsiy va tanqidiy fikrlashni yaxshiroq rivojlantirish uchun qadimiy matnlar va mualliflarga sho'ng'ishni tavsiya qiladi. Bundan tashqari, tarbiyachi ushbu muassasada zo'ravonlik bilan emas qattiqqo'llik va muloyimlik bilan o'zini tutishi kerak deya ta'kidlaydi Monten.

Bolalarni o'qishga qiziqtirish o'rniga, ularga, aslida, faqat qo'rqitish va shafqatsizlik taqdim etiladi. Zo'ravonlik va kuchni olib tashlang, agar siz bolaning uyat va jazodan qo'rqishini istasangiz, uni qo'pollashtirmang. Uni tabiat hodisalari bilan, shamol bilan, quyosh bilan sodir bo'lgan xavf-xatarlar ga moslashtiring; undan kiyinish va yotish, ovqatlanish va ichish paytida barcha yumshoqlik va nozikliklarni olib tashlang; uni hamma narsaga odatlantiring U chiroyli va nozik emas, balki so'glom va baquvvat bola bo'lsin. Tarbiyachi muloyim va murg'ak qalblarda ularning darslariga nisbatan qo'rqinchli yuz bilan, qo'llarida qamchi bilan qurollangan holda boshqarishga qodir! Zararsiz va zararli shakl. Montening ta'kidlashicha, ushbu qudratli hokimiyat xavfli oqibatlarga olib keladi, ayniqsa bizning jazolash usulimizda. Ularning sinfxonalari qonli to'qilgan o'rgimchak to'rlaridan ko'ra qanchalik gullar va barglar bilan to'lib toshgan yaxshi bo'lar edi! Men ta'lim olganidek, menda bo'lganidek, bola darslardan quvonch olishi kerak deydi Monten. Yana bir bor angladikki, Monten uchun farzand tarbiyasi bu o'qitish davomida tajribalarini tahlil qilish, o'qish qoidalari haqida, bu yuqorida ham qayd etildi uning bola tarbiyasida olib boriladigan ishlar hayratlanarli darajada bugungungi kunda ham zamon talabidir.

Monten fikrlari asosida o'qitish pedagogikasi, bolaning erki va irodasiga hurmat asosida shakllanishi lozimligi, madaniy amaliyotni o'rganish erta integratsiyaga erishish uchun muntazam ravishda mashg'ulotlar o'tkazilishi kerakligini ilgari suradi. O'qishga ishtiyoqmand bo'lsa-da, "Tajribalar" deb nomlanuvchi esselar muallifi kitob intellektual muvozanat uchun yetarli emasligini biladi, chunki u tajriba kitobda emas amaliyotda uchrashuvlar sayohat, munozara, do'stlik orqali hayotni bevosita kuzatish orqali taqdim etiladi deya fikrlarini berib o'tadi.

Insonparvarlik g'oyasini ilgari surgan faylasuflarning asarlarida shaxsni tarbiyalash masalasi asosiy mavzuga aylandi. Yevropa Renessans davri turli bosqichlarni bosib o'tdi va turli xususiyatlarga ega bo'ldi. Renessans davri o'zining ilk bosqichida italyanacha gumanistik xususiyatga ega bo'lib, keyinchalik gumanistik g'oyalarning kengayib borishi natijasida mazkur g'oyalar Fransiyaga ko'chdi. "Gumanizm" atamasi ilk bor

qadimgi Rim falsafasida qo'llanilgan bo'lsa-da, lekin rivojlanishi Renessans davriga to'g'ri keldi. Mazkur davrda inson faoliyatining barcha sohaları antik davrga yoki o'rta asrga nisbatan farqli ravishda talqin etildi. "Gumanizm" (humanus) lotincha ibora bo'lib, "insoniylik tomon intilish" yoki "insonning insondek yashashi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratish" degan ma'noni anglatadi. Yevropa Renessans davri haqida fikr-mulohaza yuritganda ayrim tadqiqotchilar Renessans madaniyati, xususan, gumanizmning shakllashida antik merosning o'rni va ahamiyatini haddan ortiq bo'rttirib ko'rsatadilar.

Shu nuqtai nazardan tadqiqotchilar, gumanizm – faqat Rim yoki Yunon madaniyati, ma'rifatining shakllanishiga ta'sirni ifodalovchi tushuncha, deb qaraydilar. Bunday nuqtai nazarga suyanib fikrlaydigan bo'lsak, unda gumanizm faqat ma'naviy sohaga taalluqli hodisa bo'lib qoladi. Bunday turli-tuman qarashlarning paydo bo'lishi gumanizmning hududlardagi ijtimoiy-tarixiy sharoitdan kelib chiqib, jamiyat hayotining turli tomonlarini aks ettirdi. Bunday tendensiya italyan gumanizmida kuzatilib, ijtimoiy harakatlarda o'z ifodasini topadi. Fransuz gumanizmi esa, o'ziga xos an'ana va g'oyalari bilan inson o'zligini anglash, butun olam markaziga inson qo'yilishi kabi jihatlari bilan ajralib turadi. Bu davrda asosiy e'tiborini inson qalbining xilvat kengliklari, fe'l-atvorining o'ziga xos qirralariga qaratgan faylasuf Mishel Eykem Monten edi.

Dunyoga mashhur "Tajribalar" asarining muallifi sifatida tanilgan Mishel Eykem Monten 1533-yil 28-fevralda Bordo yaqinida tavallud topdi. Ota-bobolari XV asr oxirida Fransiyada zodagonlikni qabul qilgan boy savdogar edilar. Mishelning bilim va tafakkuri yuksalishida otasi Pyer Eykemning xizmatlari katta bo'lib, u ijodkor va nozik ta'bli kishi edi. Mutolaani yaxshi ko'rgan, lotin tilida she'rlar va nasriy asarlar yozgan. Shuningdek, bir necha yil Bordo hokimi vazifasida ham ishlagan. Pyer Monten o'g'lini ikki yoshida fransuz yozuvchisi, Renessans davri satirik- gumanisti, "Gargantuya va Pantagryuel" romani muallifi Fransua Rable (1494–1553) qarashlari asosida tarbiyalashga kirishadi. Mishelning muallimi nemis bo'lib, fransuz tilini bilmagani sababli shogirdi bilan faqat lotin tilida gaplashgan.

Oilada ham shu tilda muloqot qilgani uchun Monten lotin tilini yaxshi o'zlashtirdi. Bundan tashqari, u qadimgi yunon tilini ham chuqur o'rgandi. Mishel olti yoshdan Bordo kollejida o'qiydi. Kollejda malakali pedagoglar jamlangan bo'lsa-da, u o'zi xohlagandek bilim ololmaydi. Ta'lim muassasasi asosan lotin tilini o'rgatishga ixtisoslashgan edi. Shu bois o'qishga katta qiziqish bilan qaramaydi. 1546–1554-yillarda Tuluza universitetida tahsil olib, o'zi orzu qilgan muhitni topadi. Ayrim manbalarda uning dastlab Giyen kolleji, Bordo universiteti, keyinchalik Tuluza universiteti talabasi bo'lgani haqidagi ma'lumotlar ham bor. Universitetda u ota kasbi –

huquqshunoslikni, shuningdek, antik davr mualliflarining falsafiy-huquqiy qarashlarini mukammal o'zlashtirishga intiladi. Bu sa'y-harakatlar o'z samarasini berib, 21 yoshida Perigyo shahri hisob palatasi huzurida maslahatchi (sudya) sifatida faoliyatini boshlaydi. 1557-yili hisob palatasi tarqatib yuborilgach, uning xodimlari Bordo shahri parlamenti (1789-yilgi inqilobgacha Fransiyada parlament qirol sudining dastlabki instansiyasi hisoblanib, mustaqil sud organi sanalgan) tarkibiga kiritiladi. Shu tariqa 25 yoshli Monten parlament maslahatchisiga aylanadi va 1571-yilgacha ushbu lavozimda xizmat qiladi.

Monten shahar boshqaruviga kelgan davrda fuqarolar urushi, mazhablararo keskinlik nihoyatda kuchaygan edi. U bu qarama-qarshiliklarda qirol mulozimi sifatida davlatning manfaatlarini ifoda etuvchi katoliklarni qo'llab-quvvatlashga majbur bo'ladi. Lekin "Varfolomey oqshomi" (1572-yil 24-avgustga o'tar kechasi Parijda katoliklar tomonidan gugenotlarga qarshi uyushtirilgan qirg'in) ni hamda gugenotlarning ta'qib qilinishini qoralaydi. Siyosiy faoliyati davomida aksariyat muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga, kuchli markazlashgan hokimiyat, davlat yaxlitligi, fuqarolar urushining barham berilishiga harakat qiladi. Monten xalqini haddan ziyod hurmat qilgani, behuda qon to'kilishini istamagani uchun ham o'rtada elchilik vazifasini o'taydi. Uning sa'y-harakatlari samarasi o'laroq, tomonlar ikki yillik sulh bitimini imzolashadi va yillab davom etgan nizoga ma'lum muddat chek qo'yiladi. Bordo aholisining unga nisbatan ixlosi ortib, Mishelni ikkinchi muddatga hokim etib saylashadi.

XVI asrda Yevropaning ko'pgina mamlakatlarida bo'lgani kabi Fransiyada ham yangi davlat tuzumi - mutlaq monarxiya shakllana boshladi. Natijada parchalanib ketgan viloyatlarni markazlashgan davlat doirasida birlashtirish, o'zboshimcha yer egalari bo'lgan ayrim feodallarning qarshiligini sindirishga olib keldi. Qirol hokimiyati asta-sekinlik bilan to'siqlarni yengib, cheksiz, "mutlaq" hukmronlik o'rnatishga harakat qila boshladi. Bu jarayon murakkab va og'riqli, jangovar klanlar urushi, ichki nizolar tufayli murakkablashdi. Aholining ko'pchiligi - dehqonlar va shaharlarning plebey ommasi (ular katoliklar yoki gugenotlar, burbonlar yoki Giza markazlari bo'ladimi) ustunlik qiladi. Ularga falokat va iqtisodiy vayrongarchilik keltirgan "xo'jayin" urushlarini tashkil qilar edi. Bundan tashqari, ikkala sulola ham bir-birlarini mensimagan holda, mablag'larni tartibsizlik bilan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanishga harakat qilishgan.

Agar barcha urushayotgan guruhlar bir-birini talon-taroj qilishsa, o'ldirilsa, o'g'irlashsa, kim to'g'ri va kim noto'g'ri ekanligini qanday aniqlash mumkin, - deydi mutafakkir. Adolat kimning tarafida, kimning yonida aldanishi insoniyat hayotining boshlang'ich me'yorlari buzilganda, biron bir pozisiyani, dasturni, maqsadni aql tarozisida tortish qiyin, -

deb xulosa qiladi Monten. O'zaro kurashda "Qonga qon, jonga jon" prinsipi ustunlik qiladi.

Jinoyatchilik qasos olishga sabab bo'ladi, yangi jinoyatlar yuzaga keladi, hamma narsa jirkanch chalkashlik ustida to'qilgan, u yerda voqyeaning tugash va boshlanish nuqtasi yo'qoladi. Zo'ravonlikdan nafratlanish va o'zi bilan yolg'iz qolish istagi Montenni har qanday yo'l bilan jamoat ishlaridan qochishga undadi, ammo vijdonli va burchini his qilgan holda Monten, inson uchun biror yumushni bajarish kerak bo'lsa, uni albatta, rad etmadi. Bunday jarayonlardan, es-hushli inson sifatida xavfli, notinch vaziyatlardan, zo'ravonlik va qon hidi anqib turgan fisqi-fasodlardan bor kuchi bilan qochishga, ulardan qutilishga harakat qiladi. U mamlakatda keng quloch yoygan sulola va tabaqalar o'rtasida avj olgan urushlardan o'zini himoya qilish maqsadida ajdodlar mulki bo'lgan qal'aga berkinishga intilgan.

Bordo shahrining sud departamenti maslahatchisi bo'lib ishlagan yosh Mishel Monten 1581-yilga kelib, u ikki muddatga Bordo shahar meri (hokimi) etib saylanadi. Qolgan vaqtini esa tinch va osoyishta hayotga bag'ishlagan. Biograflar Montening harbiy yurishlarda ishtirok etganligini ta'kidlaydilar, chunki uning qabr toshida sovut va dubulg'a tasvirlangan, oyoqlari ostida esa sher tasviri tushirilgan dalillar ham mavjud. Biroq harbiy yurishlar Monten hayoti va xotirasida sezilarli iz qoldirmagan. U o'zining rasmiy vazifalariga vijdonan munosabatda bo'ldi, ammo maqtoqli darajada emas, chunki u ichki motivasiyadan ko'ra ko'proq otasining irodasini bajarish uchun xizmat qildi.

Otasi vafotidan keyin Monten darhol biznesni tark etadi, nafaqaga chiqadi va sulolaviy qasrga joylashadi. Ana shu voqyea uning kutubxonasida o'yib yozilgan bejirim yozuv bilan tasdiqlanadi: "U bu yerda tinchlik va xavfsizlikda o'z umrining qolgan qismini o'tkazishga qaror qildi. Agar, har qanday holatda ham, taqdir unga bu maskan va ota-bobolarining merosidan tinchlik va erkinlik soyasida foydalanishni ravo ko'rsa, ularning aksariyati allaqachon o'tgan".

Monten xizmat yuzasidan qirol qasrida ham bo'lishi mumkin edi. Masalan, u qirol Karl IX ning onasi Yekaterina de Medichining buyrug'i bilan yosh Karl IX uchun yozgan ko'rsatmalar haqida ma'lumotlar bergan. Ma'lumki, Monten qirol tomonidan "Avliyo Mixail" ordeni bilan mukofotlangan - bu fransuz zodagonlarining eng yuqori tabaqadan ekanligini bildiradigan orden edi. Bundan tashqari, 1584-yil qishida Monten Gugenot rahbari Burbon Genri (Navar) va uning do'stlarini o'z qal'asida qabul qilganini ta'kidlaydi. Arxiv hujjatlarda uning taxtga o'tirishga tayyorgarlik ko'rayotgan, taniqli faylasufni o'ziga yaqinlashtirishga astoydil intilgan Genrix bilan yozishmalari saqlanib qolgan. Biroq Monten uchun qirol atrofida o'z hayotini baxshida qilish faxrli emas edi.

Uning hayotidagi eng og'ir davr 1582-yildan 1586 yilgacha bo'lgan to'rt yil edi, U 1581 yilda Bordo shahrining meri etib saylandi va o'z vazifalarini bajarishga buyruq oldi. Sharafli, ammo erkin va notinch merlik lavozimi Montenni fuqarolik urushi paytida ehtiroslarni tinchlantirish, ziddiyatlarni bartaraf etish va qon to'kilmasligi uchun barcha aql-zakovati, taktikasi va diplomatik qobiliyatini ishga solishga majbur qildi. Bu haqda o'sha yillarda hukmronlik qilgan qirol Genrix III o'z nomzodidan mamnunligini bildiradi va Montenga o'z vazifasini kechiktirmasdan boshlashini buyuradi.

1588 yili Parijda "Tajribalar" asarining uch kitobdan iborat to'liq nashri chop etiladi. E'tiborlisi, mutafakkir umrining so'nggi kunlarigacha mazkur asar ustida ishlaydi, kitobning dastlabki 2 jildi 1580 yilda Bordo shahrida nashr etildi. Bu vaqt oralig'ida Montening o'zi ham kutilmagan notinch voqyealar girdobiga tushib qoladi. Bordo shahrini nazorat qilish ham shaharning quyi tabaqasidan bo'lgan isyonkor guruhlar qo'liga o'tib qoladi, qirol Genrix III va uning atrofidagi mulozimlari najot istab Parijdan bosh olib ketadi. Mishel Monten ham dastlab ma'lum muddat oralig'ida Shartr va Ruan shaharlarida yashaydi, keyinroq poytaxt Parijga qaytib keladi. Biroq bu yerda uning "katolik ligasi" tarafdorlari tomonidan hibsga olinishi va Bastiliya qal'asida garovga olinishi bilan yakunlanadi. Keyinchalik, yaxshi insonlar sharofati tufayli qamoqdan ozod qilinib, qirol tomonida turib "katolik ligasi" tarafdorlari bilan muzokara olib borishda qatnashadi.

Muzokaralar davomida uning donoligi, muloyimligi va sarkardalik xislatlari Mishel Monten uchun yana qirol saroyiga, davlat xizmatiga kirishga yana bir marta yo'l ochadi. Monten o'ziga sodiq qolgan holda ota-bobolarining qal'asiga qaytib, "Tajribalar" asarini "Yuqori lavozimning uyatchanligi" nomli bob bilan to'ldiradi va unda mutafakkir quyidagilarni yozadi: "Hokimiyat va itoatkorlik men uchun jirkanchdir. Baxtsiz hodisalar va qiyinchiliklarga duchor bo'lmagan inson shijoat va quvonchni jasoratli mukofot sifatida talab qila olmaydi. Hamma narsa sizning oldingizga egilib turadigan kuchga ega bo'lishi juda achinarli taqdirdir", - degan xulosaga keladi.

Bir qarashda Monten falsafasi qandaydir g'alati, g'ayritabiyy va odatdagidan boshqacha ko'rinishga ega. Mutafakkirning qonunlar, axloq, din haqidagi barcha dalillari kundalik hayot voqyealari tavsiflari bilan almashtiriladi. Monten o'quvchini qalbiga yaqin joylarga olib boradi, uning qiyinchiliklari va odatlariga ishonadi va u hatto aybga loyiq ko'rinadiganlarni ham yashirmaydi. Bularning barchasi jiddiylik va mas'uliyat hissi bilan amalga oshiriladi. Odamlarning qanday ko'rinishda bo'lishi muhim emas, u rostgo'y bo'lishni istaydi, boshqalarni o'zini tuta bilishga va boshqalardan ustun bo'lmaslikka chorlaydi va o'zi bu qoidalarga birinchi bo'lib amal qiladi.

Mutafakkir umrining so'nggi kunlarigacha "Tajribalar" asari ustida ishlaydi va vafotidan uch yil o'tgach, ya'ni 1595-yili kitobning to'ldirilgan varianti e'lon qilinadi. Monten kitobi janr nuqtai nazardan o'sha davrning rasmiy ilmiyligiga qarama-qarshi edi. Lotin tili hukmronlik qilgan bir davrda bu kitob fransuz tilida yozilganligini va muallifning lotin tilidagi nihoyatda yuqori ta'lim saviyasi, shu davrdagi universitetlarning falsafa va ilohiyotshunoslikdan dars berayotgan o'qituvchilaridan ustun bo'lganligini ta'kidlash lozim. Uning "Tajribalar" asari faqatgina adabiy-falsafiy janrda yozilgan risola, avtobiografiya yoxud kundalik emas. Aksincha, bu asarda Monten muammoni o'ziga xos usulda qo'yadi va esse ko'rinishda bu dunyo, hayot, inson taqdiri borasida o'zining fikr-mulohazalarini aks ettiradi. Bu bilan muallif o'tmish va bugungi davrning turli xil tarixiy dalillar aspektida, turli xil yosh va sharoitdagi odamlarning turmush tarzi va urf-odatlarini, madaniy darajasi va jamiyatdagi mavqeyi haqidagi mulohazalarini o'rtoqlashadi. Hattoki, boblarning sarlavhasi, ularning mazmuni, ichki ketma-ketliklari, epizodlar, mulohazalar o'rtasidagi bog'liqlik ham kitobxonga har doim ham ravshan bo'lavermaydi.

Mazkur asar bilan dastlab tanishgan insonga asarda eng muhim ichki birlik yo'qday tuyulsa-da, biroq asar tashqi tomondan bezaklangan shakl bilan emas, balki ichki fikr birligi, fikrlovchi subyektning birligi bilan belgilanadi. Bu aynan uning mulohazalari, ichki muloqoti, yana kimgadir ozgina murojaat qilganligi va muallifning shaxsiyatida – "Tajribalar" asari sahifalarida paydo bo'ladigan barcha qarashlar tizimining asosiy yadrosidir.

1613-yili Jon (Jovanni) Florio huquqshunos Montening asarlarini ingliz tiliga tarjima qildi. Montening diniy qarashlari cherkov tomonidan keskin qoralandi. 1676-yili Vatikan "Tajribalar" asarini ta'qiqlangan kitoblar ro'yxatiga kiritdi. Shunga qaramay, XVII asrda uning asarlari e'tibordan chetda qolmaydi. Vilyam Shekspir, Jan de Labryuyer, Blez Paskal kabi yetuk yozuvchi, faylasuf va olimlar uning g'oyalarini davom ettirdilar. Monten ijodida ayrim tushunchalar bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi. Ishonch va shubha, iymon va sabr, mo'tadillik va ehtiros, jasorat va ehtiyotkorlik, qonunga rioya etish va uning ustidan kulish, o'rnatilgan tartibga bo'ysunish va adolatsizlikni his etish shular jumlasidandir. Unga xos bo'lgan yagona ziddiyatsiz hissiyot, bu – o'zining ma'naviy itoatkorligi edi.

Faylasufning skeptikligi barcha mavjud bilimlar bilan bog'liq holda aqlni ishlatib tahlil qilishni maqsad qilib qo'ygan. Shu munosabat bilan u o'zini ayamadan, "Tajribalar" asari doirasida o'z- o'ziga baho berish jarayonini o'tkazadi. Bizningcha, aynan mana shu jarayonda mutafakkir: "Men nimani bilaman?" deb savol beradi. Bu savol o'z navbatida "inson bilimlarining ishonchliligini aniqlashga qaratilgan skeptisizmning

mohiyatidir”. Shuningdek, tabiat va uning elementi bo’lmish inson koinotning bir qismi bo’ladimi, degan savolni o’rtaga tashlashga arziydi.

Mutafakkir o’zining butun asari doirasida Xudoning borlig’i, uning mohiyati, voqyelikda namoyon bo’lishi to’g’risidagi savolni kun tartibiga qo’yadi. Butun jamiyatni “diniy majburlashi” bilan ajralib turadigan fransuz inkvizitsiyasining gullab-yashnagan davrida ham Monten o’zining “Tajribalar” asarida bu savollarga ochiq javob berishga qodir emas, ammo shu bilan birga uning pozitsiyasining aniqligiga alohida urg’u berish lozim. Ushbu muammo doirasida mutafakkir o’z ishida qadimgi mutafakkirlar tomonidan Xudo g’oyasini talqin qilishning umumiy ko’rinishini taklif qildi va ularni “falsafiy maktablarning g’ala-g’ovuri” deb atadi. Ushbu masala doirasidagi vaziyat Montening Xudo haqidagi g’oyaga nisbatan shubhasini shakllantiradi. Mutafakkir o’z fikrlarida paradoks g’oyani shakllantirdi. Agar Xudo mavjud bo’lsa, demak, u his-tuyg’ularga ega bo’lgan jonli hodisadir, bu esa, o’z navbatida, buzuqlik va ehtirolarga duchordir. O’z navbatida, Xudo jasadga ega bo’lmasligi sharti bilan, uning ruhi yo’q bo’lsa, mos ravishda u faoliyatga qodir emas; agar Xudo tanaga ega bo’lsa, unda u o’linga duch keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Faylasuf Monten o’z qarashlarida inson aqli zaif ekanligini ta’kidlaydi, chunki u imonni to’g’ri tushuntirishga qodir emas. Muallifning aytishicha, “agar uni diniy talqin qilish imkoniyati mavjud bo’lsa, avvalgi faylasuflar va uning zamondoshlari buni aql yordamida bilib olishlari mumkin edi. Ammo aynan shu sababli, inson aqli, imondan uzoqlashib, erkin, inson faoliyatida mustaqillikka ega deb ta’riflanishi mumkin”.

Faylasuf o’zining diniy haqiqat haqidagi tushunchasini aql va reallikdan mavhumlashtirib, uni shunday yaratganki, ilohiy mavhum mavjudot sifatida u ma’lum shakllarning yo’qligi bilan ajralib turadi. U abadiy, vaqt bilan bog’lanmagan va o’ziga xos xarakterga ega emas. Aslida, bunday tushuncha, ya’ni - tabiatda, “buyuk butunlikda” ilohiy g’oyaning abadiylikda, noaniqlikda tarqalishiga ta’sir qildi. Xudoning g’oyasi sifatida Monten ba’zi tushunarsiz asosiy sabablarning ahamiyatini tan oladi. Ammo bu ildiz sababini yerdagi va dunyoviy narsalardan ajratish doirasida, mutafakkir begona ishlarda insonning cheksiz erkinligini tushunadi.

Mutafakkir fikricha, agar iymon bizga g’ayritabiiy ilhom orqali ochilmasa, u bizga nafaqat aql orqali, balki boshqa insoniy vositalar yordamida ham yetib borsa, demak u o’zining butun ulug’vorligi va qadr-qimmatini bilan ko’rinmaydi; ammo shunga qaramay, men bu imonga ega bo’lishning yagona yo’li ekanligiga ishonaman, deydi. Agar biz

Xudoni chuqur imonimiz orqali anglanimizda, uni bizning harakatlarimiz bilan emas, balki u orqali bilganimizda, shu bilan birga bizda ilohiy qo'llab-quvvatlash bo'lsa edi, unda odamlarning baxtsiz hodisalari bizni larzaga keltirgani kabi bizni ham hayratga sola olmas edi. Bizning qal'amiz bunday zaif hujumdan qulab tushmas edi, deb ta'kidlaydi. Mutafakkir g'oyalarining yuksakligi va ilohiy yaqinligi bilan ajralib turadigan Aflotun odam (yerdagi oddiy jonzot) va ilohiy kuch o'rtasidagi umumiy xususiyatlarni tan olishi mumkinligiga ishonish imkoniyati to'g'risida savol tug'diradi. Natijada, Monten inson aqli va tana qobiliyatlari abadiy saodatda ishtirok etishi mumkinligini tasavvur qilishning iloji yo'qligi haqida gapiradi.

Shu bilan bir qatorda, Monten real hayot nuqtai nazaridan juda muhim xulosaga keladi va inson aqli nomidan Muhammad payg'ambar barcha yerdagi va samoviy ne'matlarning va'da qilinishi to'g'risida quyidagilarni aytish zarurligini: "... agar kelajakda bashorat qilingan ne'matlar insonning yerdagi hayotida ko'radigan darajalariga to'g'ri kelsa, buning abadiylikka hyech qanday aloqasi yo'q. Insonning beshta hissiy a'zosi shodlikka to'lib, u hali tasavvur qila olmagan quvonchli hayajonga to'la bo'lsa ham, baribir bu hech narsani anglatmaydi, chunki inson o'z imkoniyatlari ko'lamini tasavvur qiladi. Agar unda odamiylik bo'lsa, unda ilohiy narsa yo'q. Agar bu Yerdagi insonning mavjudligidan farq qilmasa, unda ular hyech qanday qimmatga ega emas".

"Tajribalar" asarida keltirilishicha, insonni hursand qiladigan va uning ruhiyatiga ta'siri bo'ladigan har qanday holat, uning yer yuzida ekanligidan dalolat beradi va bu vaqtinchalik quvonchlar shu lahzada uning ruhiyatida ustuvorlik qiladi. Mutafakkir yuksak va ilohiy va'dalarning buyukligiga munosib baho berish uchun odamning nomuvofiqligini, ularni anglash ehtimoli bilan tushunadi. Ushbu xulosaning isboti sifatida, Monten aytadiki, odam ularni tasavvur qilishi uchun ularni taqdim etishi kerakligini, ular tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada tushunarsizligini va insoniyat tajribasidan chuqur farq qilishi kerakligini aytadi. Montenning ta'kidlashicha, agar odamlarni bunga qodir qilish uchun ularning hayotini o'zgartirish zarur bo'lsa, bunday o'zgarish ichki ma'naviy olamini butunlay qamrab olishi, yangi, har tomonlama bo'lishi lozim.

Bu jarayonda insonlar jismoniy ma'noda emas, balki ruhiy ma'naviy jihatdan yangi qiyofani shakllantirishi kerak. Mutafakkirning nihoyatda chuqur falsafiy mushohadalarining mahsuli bo'lgan quyidagi aqli raso, dunyoviy voqyealarga xushyorlik bilan qaraydigan, ziyrak, tabiat bilimdoni bo'lmish muallifning falsafiy g'oyalariga guvohi bo'lamiz va uning inkor qilib bo'lmaydigan faktlar ila o'z buyuk raqibidan ustun turishining ham guvohi bo'lamiz: "Chunki biz Pifagorning metempsixozisi va u ruhlarning ko'chib ketishini qanday tasavvur qilgani haqida gapirganda, Sezarning ruhi

mujassam bo'lgan sher Sezarni xavotirga solgan xuddi shunday ehtirolarni boshdan kechiradi deb o'ylaymizmi? yoki sher Sezar ekanmi! Agar shunday bo'lsa edi, u holda Platonning ushbu fikriga qarshi chiqqan holda, uni xachirga aylanib qolgan onasi o'g'lini ko'tarib yurgan bo'lishi mumkin, deb tanbeh berganlar va boshqa shunga o'xshash bema'niliklarni keltirganlari to'g'ri bo'lar edi. Ba'zi bir hayvonlarning boshqa turlarga aylanishi natijasida paydo bo'lgan yangi jonzotlar avvalgilaridan farq qilmaydimi? Ular deyishadiki, feniksning qulidan qurt tug'iladi, keyin boshqa feniks tug'iladi; o'ylash mumkinmi: bu ikkinchi feniks birinchisidan farq qilmaydimi? Ko'ryapmizki, ipak qurti va undan kapalak paydo bo'ladi va undan navbat bilan yana bir qurt paydo bo'ladi, uni birinchi qurt deyish bema'nilikdir.

Mavjud bo'lishni to'xtatgan narsa endi u yo'q, mavjud emas. Boshqa bir joyda, sen, Aflotun, insonning ma'naviy qismi kelajakdagi hayotda bu mukofotlardan bahramand bo'ladi, deb aytganingda, demak sen ehtimol bo'lmagan narsani aytyapsan. Chunki bu zavqni boshdan kechiradigan kishi endi odam bo'lmaydi va demak, shuning uchun bu biz emas; chunki biz ikkita asosiy qismdan iborat bo'lib, ularning ajratilishi bizning mavjudligimizning o'limi va yo'q qilinishi demakdir. Biz odam o'lik tanasining qismlarini qurtlar maydalaganda yoki u tuproqda chiriganida azob chekadi deb aytmaymizku!"

Shunday qilib, "Tajribalar" asarida jamiyatda hukm surgan qarash va urf-odatlar har qadamda inson ongiga to'siqlar qo'yishi, uning ongini chulg'ab olishi va unga zulm qilishi doimiy ravishda takrorlanib kelinmoqda, - deb ta'kidlanadi. Monten inson haqida, uni nisbati haqidagi qalbi tublaridan otilib chiqayotgan va mutafakkirni qiynayotgan so'zlarni keltiradi: "Ular uni din, qonunlar, urf-odatlar, nazariyalar, ta'limotlar, vaqtinchalik va abadiy jazo va mukofotlar bilan jilovlashga va bog'lashga harakat qilishadi". Ushbu zulmga qarshi norozilik, fikr erkinligi talabi, aql huquqlarini himoya qilish "Tajribalar" sahifalarida keng yoritilgan. Yuqorida fikrlarni tahlil qilib, ba'zi faylasuf-tadqiqotchilar Mishel Montening an'anaviy qarashlar va urf-odatlarga ko'r-ko'rona ergashishini hamda qadriyatlariga sodiqligini ta'kidlaydilar. Biroq mazkur fikrlar haqiqatdan yiroq bo'lib, u haqdagi qarashlarning nomuvofiqligidan dalolat beradi.

Monten insonning erkin va mushtarak rivojlanishini, tabiat unga bergan mayllar va fe'l-atvorini himoya qilib chiqadi. U bu uyg'unlikni parchalashi, o'ziga xos gormonal tartibni buzishi mumkin bo'lgan har qanday omillardan o'ta ehtiyotkoridir. Agar har kim o'zini idora qilishi va harakatlarida mutanosiblik tuyg'usini boshqara olsa, olamda ong va tartib oshib ketmasligiga amin bo'ladi. Qadr-qimmat va sog'liq bilan qurilgan inson hayoti – bu jamiyat farovonligi va barqarorligining yagona kafolati deb ta'kidlaydi: "Biz aqlli kitoblar yozmasligimiz kerak, lekin o'zimizni kundalik

hayotda oqilona tutishimiz, janglarda g'alaba qozonmasligimiz va yerlarni zabt etmasligimiz kerak, balki oddiy hayot sharoitida tartibni tiklashimiz va tinchlikni o'rnatishimiz kerak. Bizning eng yaxshi ijodimiz – bu aqlga muvofiq yashashdir. Qolganlarning hammasi, ya'ni hukmronlik qilish, boylik to'plash, qurish - bularning barchasi qo'shimchalar vaqtinchalik o'zgarishlardir”.

Montenning bu “elementlari” va “qo'shilmalari” insonni yerdagi o'z taqdiridan begonalashtirmaydi. U fuqarolarning jiddiy tashvishda yashashiga rozi emas. Hozir sizga berilgan narsalarning zarariga, o'zingiz yo'qligingizda, qayerda va nima bo'lishi haqida o'ylashning o'zi yo'q, deb hisoblaydi u. Hayotning haqiqiy quvonchini bilib, hozirgi kundan zavqlanish kelajakka g'amxo'rlik qilishning eng yaxshi usuli ekanini ta'kidlaydi. Zamonaviy g'oyalar va mafkura ma'nosida Montenning bu qarashlarini ikki xil qabul qilish mumkin: hayotga bo'lgan ishtiyoqni targ'ib etish va o'ziga xos xudbinga aylanish: – imkoni boricha sizga ato etilgan quvonchlardan va zavqlardan rohatlanib yashang, sizdan keyin keladigan hodisalarga e'tibor bermang. Unda bular siz uchun ahamiyatsiz bo'lib ko'rinadi. Lekin Monten zamonida hukmron bo'lgan barcha qarashlar boshqacha ko'rinishda ifodalangan edi. Cherkov tomonidan ma'qullangan xristian tarkidunyochiligi hayot quvonchlari bilan bog'liq hamma narsada dunyo matonat talab qiladi. Chunki yerda insonga ajratilgan vaqt samoviy abadiy hayotga tayyorgarlik sifatida talqin qilingan. Agar inson o'zining o'lmas ruhi haqida g'amxo'rlik qilsa va uni ilohiy kuchlarga xizmat qilish yo'lidan uzoqlashtiradigan vasvasalarga qarshi tura olsa, unda bu tayyorgarlik muvaffaqiyatli hisoblanadi. Aslida esa, jamoatning mohiyati insonni to'kin-sochin hayotdan mahrum etish, unga hayotdan keyingi hayot vositasi sifatida qarashga undash va uni samoviy saodat umidida qurbon qilish va insonga hayot quvonchidan voz kechish uchun mukofot berish edi.

Shu nuqtai nazardan, Montenning hushyor, hayotni sevadigan jo'shqinliklari, beparvolik va befarqlik bo'lib ko'rinishiga qaramay, yer yuzidagi mavjudotlarni barcha ne'matlardan to'liq bahramand bo'lishga chaqirishi, cherkov mafkurasi me'yorlariga qarshi jasoratli chaqiriq kabi yangradi. Monten ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarning uyg'unligini himoya qiladi va ba'zilarning boshqalarga qurbon bo'lishining foydasini ko'rmaydi. Bunday har qanday qarama-qarshiliklar noto'g'ri va ishonchli emas. “Biz o'zimiz uchun emas, balki jamiyat uchun tug'ilganmiz”, u faqat shunchaki olijanob ko'rinadi, deb ishonadi. Aslida esa, bularning hammasi cheksiz jizzakilik va pul to'plashni yashirish uchundir. Buni e'lon qilganlar, aksincha, buning aksini bo'rttirib ko'rsatadilar. Bu yerda imtiyozlar, mansablar va boshqa dunyoviy tirikchilik vositalarini jamiyatga xizmat qilish uchun emas, balki davlat ishlaridan o'z manfaatini ko'zlab qidiradi. Bugungi kunda ko'p odamlar nohaq yo'llar bilan o'sib-

ulg'aygani, maqsadlar ham yaxshi so'zga arzimasligini aniq ko'rsatmoqda

Shaxsiy manfaat, shuhratparastlik, hasad, taqdirlanishga intilish, shon-shuhrat – isyonkor feodalizm sharoitida mo'jizaviy tarzda gullab-yashnagan barcha insoniy ehtiroslar, deb hisoblaydi Mishel Monten. Insonlarni boshqarish va hayot dengizi tubiga tashlash uchun hukmronlik qiladigan jamiki talvasalar, hiylalar mutafakkir tomonidan sinchkovlik bilan aniqlanadi va tahlil qilinadi. Monten shu yerda shubha bilan qaraydi. U salbiy illatlarni va yovuzlikka moyillikni qoralamaydi.

Mutafakkir o'z qarashlarida ma'lum darajada kishilarni uyg'un xulq-atvoriga olib boradigan va jamoa tuyg'ularini susaytiradigan maqsad-pozitsiyalarni o'rab turgan yorug'lik doirasini yo'qqa chiqarishga intiladi. Inson o'z fikrlari va harakatlarining ustasi hisoblanadi va faqat unga bo'ysunganda birinchi navbatda javobgar bo'ladi. Inson o'z faoliyatini, kundalik hayotini, boshqalar bilan muloqotini aql-idrok, adolat, mehr-oqibat asosida amalga oshira olsa, reja va harakatlarida tabiatga, jumladan, o'z e'tiqodiga bo'ysunsa, tabiiyki, bu tamoyillar jamoa hayoti vujudiga singib ketadi. "Kim bizning rasmimizdagi kabi ona tabiatimizning buyuk qiyofasini o'zining shohona shon-shuhratida tasavvur qila olsa, uning cheksiz o'zgaruvchan va xilma-xil xususiyatlarini qanday o'qishni biladigan bo'lsa; kim o'zini - va nafaqat o'zini, balki butun qirollikni his qilsa, uning ulkan hajmda zo'rg'a sezilib turadigan zarracha sifatida, faqat shunday inson narsalarni haqiqiy hajmiga qarab baholay oladi. Bu ulkan dunyo o'zligimizni, asl qiyofamizni oxirigacha bilishimiz uchun qarashimiz kerak bo'lgan ko'zgudir".

Inson o'z fikrlari va ishlarining xo'jayinidir, faqat ular unga bo'ysunadi, ular uchun u, avvalambor, javobgardir. Agar u o'z hayotini, faoliyatini, kundalik hayotini atrofdagilar bilan muloqotni aql, adolat, ezgulik asosida tashkil qila olsa, rejaları va ishlarida tabiatga, shu jumladan o'z tabiatiga bo'ysunsa, bu tamoyillar tabiiy ravishda jamoaviy hayotning tanasiga kiradi. Shu bilan birga Monten "Tajribalar" asarining ikkinchi kitobidagi XII maxsus bobini butun asarning deyarli oltidan biriga bag'ishlangan skeptisizmni asoslashga bag'ishladi. Bunda bayon etilgan falsafiy g'oyalar aql va imon o'rtasidagi munosabatlarga oid takliflarini to'g'ri va aniq tushunishga va tiklashga yordam beradigan asosiy muammo bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Monten insonning hayotda muayyan ahloqiy-etik norma, qoidalarga amal qilishi, tabiat bilan yaqin aloqadorlikda yashash maylini o'zida shakllantirishi, ijtimoiy hayotda faqat rasional tafakkur orqali aql bilan yashashi zarurligini ko'rsatadi va buni o'z qarashlari asosida ilmiy-nazariy jihatdan asoslashga urinadi.

REFERENCES

1. Jung (d.). – Jean Jacques Rousseau: livres, lecture et bibliothèques... Villeurbanne: ecole nationale supérieure de bibliothèques, 1979.
2. Montaigne (m. De). – Oeuvres complètes en un seul volume. – Paris: le seuil, 1966. – (l'intégrale).
3. Montaigne (m. De). – Essais. – Paris: garnier freres, 1957. – 3 vol. – (classiques garnier).
4. Gide (a.). – Essai sur Montaigne. – Paris: schiffrin, 1929. 5. Jeanson (f.). – Montaigne par lui-meme. – Paris: le seuil, 1958. – (microcosme).
5. Монтень М. Опыты. Подготовили А.С.Бобович, Ф.А.Коган-Бернштейн, Н.Я.Рыкова и А.А.Смирнов. Т. III. - Москва: Наука, 1979. –С.326-327.
6. Монтень М. Опыты. Подготовили А.С.Бобович, Ф.А.Коган-Бернштейн, Н.Я.Рыкова и А.А.Смирнов. Т. III. - Москва: Наука, 1979. –С.329-331
7. Дьяков А.В. Монтень как современный философ (к 440-летию со дня рождения // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2014. – Т. 15. – № 2. – С.94.
9. Дьяков А.В. Монтень как современный философ (к 440-летию со дня рождения // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2014. – Т. 15. – № 2. – С.98.
10. Визгин В.П. Очерки французской мысли. – Москва.: ИФ РАН, 2013.-С.122.
11. Montaigne M. Les Essais / edition de Pierre Villey. – Paris.: Presses Universitaires de France, 1988. - L. III. P. 1005.
12. Монтень М. Опыты. Подготовили А.С.Бобович, Ф.А.Коган-Бернштейн, Н.Я.Рыкова и А.А.Смирнов. Т. I—III. - Москва: Наука, 1958—1960. –С.409.
13. Монтень М. Опыты. Подготовили А.С.Бобович, Ф.А.Коган-Бернштейн, Н.Я.Рыкова и А.А.Смирнов. Т. I—III. - Москва: Наука, 1958—1960. –С.201.
14. Muhamedov A. (2023) Қутадғу билигда билимдан тўғри фойдаланиш масалалари . Шарқ фалсафаси. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 39-42 б.
15. Muhamedov A. Michel Montaigne is a renaissance creative. Necmettin Erbakan University Press (NEU PRESS) Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok. B Blok No: 11 Meram / KONYA / TÜRKİYE 0332 221 0 575 - www.neupress.org
16. Muhamedov A. (2024) Sharq Renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar. "Экономика и социум" №2(117)
17. Muhamedov A. (2023) Маънавий тараққиётнинг hozirgi bosqichida yusuf Xos Xojib maъnaviy merosiga ehtiёj. Taфаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон. 78-82.
18. Muhamedov A. (2022) Юсуф хос Хожибнинг ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари. // International Conference on

Developments in Education. – Bursa, Turkey.

19. Muhamedov A. (2022) Учинчи Реннесанс пойдеворини яратишда Юсуф Хос Ҳожиб фалсафий меросининг ўрни. “Фан, таълим ва ишлаб чиқариш муаммоларининг инновацион ечимлари” номли илмий конференция материаллари. – Тошкент.

20. Muhamedov A. (2009) “Ахлоқий тафаккур тарихида “Қутадғу билиг” асарининг туган ўрни”. “Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётида туган ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси, Тошкент

